

CENTRA A PERIFRIE V PODUNAJSKO-BALKÁNSKO-PONTSKÉM PROSTORU

Někdy v polovině šedesátých let 20. století se rozvinula především mezi českými historiky diskuse o obsahu a smyslu slavistiky a o jejím postavení mezi ostatními společenskými vědami. O vývoji představ, jejím předmětu a podstatě pak pojednal o dvě desetiletí později Milan Kudělka (1922–2003).²⁰ M. Kudělka uvádí, že se např. Matija (Matyáš) Murko (1861–1952) v letech první světové války domníval, že filologie je vědou o národnosti. Již před ním však Murkův předchůdce Vatroslav Jagić (1838–1923) ve své *Istorii slavjanskoj filologii* (1910) psal, že *slovanská filologie v širokém smyslu slova objímá duševní život slovanských národů, jak se odráží v jejich jazyce a písemných památkách, literárních dílech jednotlivců i společné lidové tvořivosti*. Základem je tedy studium slovanských jazyků, dějin slovanských literatur a lidové slovesné tvorby. Jagićovo pojetí slavistiky M. Murko aktualizoval a zdůraznil na I. sjezdu slovanských filologů (1929) v Praze takto: *Filologie není pro nás jen výkladem starých textů, nýbrž živé řeči a všech slovesných výtvorů slovanských národů do nejnovější doby*.

Kdybych chtěl parafrázovat verše řeckého nositele Nobelovy ceny za literaturu Georgiose Seferise (1900–1971), který v jedné ze svých básnických skladeb²¹ vystoupil proti „zaplevelení“ literatury zlatem, obchodem a kšeftem, pak bych mohl napsat, že dříve než přistoupíme ke studiu filologických tematických okruhů, měli bychom literární vědu „odplevelit“ od neúměrného nánosů nových obsahově nepřesně definovaných termínů a pojmů, od mnoha zbytečných -ismů, -meta, post- a postpost-, měli bychom se odpoutat od zbytečné neoflie, provést důkladnou „dekontaminaci“, pročistit literárněvědný vzduch, vrátit se ke kořenům pro inspiraci a nové impulsy, nastolit atmosféru úcty k již existujícím vědeckým výsledkům, ovzdušit vzájemného respektu, kolegiality a spolupráce.

Zdá se mi, že současná naše a zahraniční literárně teoretická, literárně historická a kritická produkce (pokud se dá ještě o kritice mluvit) je často zaplevelena: a) mnoha blafujícími kompilacemi, nic neříkajícími frázemi, nejasnými pojmy a cizími slovy, kterými nejčastěji zakrývá myšlenkovou a teoretickou bezmocnost a prázdnotu, b) citáty a metacitáty, parafrázemi a odvolávkami, které často vyvolávají oprávněný dojem, že autoři chtějí svou průměrnost a vědeckou impotenci zakrýt tím, že se opírají o názory cizích odborných veličin.

Zároveň s tím bychom se měli v literárněvědné, etnograficko-folkloristické i lingvistické slavistice znovu vrátit k některým základním metodologickým postupům

20 KUDĚLKA, M.: *O pojetí slavistiky*, Praha 1984.

21 DOROVSKÝ, I.: *Tradice a současnost v díle Georgiose Seferise*. SPFFBU, řada literárněvědná D 21, 1974, s. 123–130. SEFERIS, G.: *Všude je báseň*. Světová literatura, 17, 1972, čís. 4, s. 122–138. Těž *Slovník řeckých spisovatelů*, Leda 2006, s. 476–478.

a přístupům slavistů předcházejících generací – mj. k dílu Josefa Dobrovského, Jerneje Kopitara, Pavla Josefa Šafaříka, Frana Miklošiče, Vatroslava Jagiče, Konstantina Jirečka, A. N. Veselovského, A. N. Pypina, Václava Vondráka, Jiřího Polívky, Matiji (Matyáše) Murka, Jiřího Horáka, Josefa Páty, Franka Wollmana, Bohuslava Havránka, Jana Máchala, Karla Horálka, Josefa Hrabáka, Dionýze Ďurišina a mnoha dalších našich badatelů, abych uvedl aspoň některé z těch desítek nejvýraznějších *učitelů a žáků, předchůdců a následovníků* nebo *spoluvůrců* jednotlivých slavistických vědních disciplin. A to mj. také proto, abych poukázal na to, že slovanské národy, které budou v příštích desetiletích tvořit asi čtyřicet procent obyvatel Evropské unie, významně přispěly v minulosti k formování evropské kultury a dodnes ovlivňují rozvoj evropského myšlení a literatury.

V dosavadních návratech k vědeckému odkazu některých slavistů přímo nebo nepřímo vystupuje do popředí myšlenková a názorová návaznost, kontinuita, různost i podobnost metodologických postupů, pokračování v díle svých učitelů, jeho další rozvíjení, upřesňování, doplňování, také ovšem odklon od některých koncepcí a názorů a zjevný i skrytý nesouhlas s nimi. Ukazují mj. rovněž na postupnou diferenciaci a užší nebo širší specializaci.²²

I.

K jednomu z neaktuálnějších témat současné srovnávací literární vědy patří mj. **zvláštní meziliterární a obecně kulturní společenství**, interdisciplinární pojetí slavistiky a areálové studium různých podob literárního procesu, srovnávací výzkum literatury a kultury jazykově, národnostně, historicky i zeměpisně blízkých národních společenství, synchronní čtení různých literárních epoch, různých jazykových zón a areálů, odlišných kultur a některá další témata. Stále naléhavěji vyvstává otázka studia národních literárních dějin nikoli pouze v národních hranicích, nýbrž v širším (balkánském, balkánsko-karpatském, střeoevropském) kontextu jako dějiny určitých kulturních a geografických areálů a meziliterárních a obecně kulturních společenství.

Z hlediska zeměpisného, klimatického, antropologického a kulturního tvoří Balkánský poloostrov území, vymezené na severozápadě od Soči až ke Karavance, na severovýchodě se stahuje od Karpat k Balkánskému masivu. Severní hranici Balkánského poloostrova tvoří řeky Sáva a Dunaj, na jihu se zužuje na prostor mezi Jaderským a Černým mořem, odkud pobřežím Iónského a Egejského moře vstupuje do Levanty a do Středomoří.

Slova Balkán a balkánský nelze vyřadit ze slovníku politiků, diplomatů, historiků i přesto, že německý historik Hugo Hasinger v roce 1941 pochyboval o jeho zeměpisném vymezení a tvrdil, že *kulturní obsah tohoto pojmu stojí /.../ v protikladu ke kul-*

22 Např. Matija Murko v *myšlenkovém kontextu evropské slavistiky*, eds. I. POSPÍŠIL A M. ZELENKA, Brno 2005. Viz též naši recenzi in *Slavica Litteraria*, X 9, 2006, s. 311–312.

turnímu pojmu *Mitteleurope*.²³ A také přesto, že z Balkánu učinili jihovýchodní Evropu, vydělili západní Balkán, ba dokonce z hlediska geopolitického jej rozdělili na severní a jižní zónu nebo jeho jednotlivé republiky připojili k fantasmagorickému Společenství východního Mediteránu.²⁴ Na území Balkánu existovalo v průběhu jednoho tisíciletí delší nebo kratší dobu mnoho států, soustátí, říší či republik, jejichž výčet by nám zabral mnoho místa. Uvedu aspoň některé: habsburská monarchie, benátská republika, uherský, charvátský, srbský, bosenský stát, bulharská říše, rumunský stát, dubrovnická republika, řecký a albánský stát aj. A každý z nich zanechal četné kulturní, chcete-li, civilizační stopy.

Pouze ve 20. století bylo Království SHS, Království Jugoslávie, Federativní lidová republika Jugoslávie, Socialistická federativní republika Jugoslávie, po jejím rozpadu vzniklo pět samostatných nebo federativních republik: slovinská, charvátská, bosensko-hercegovská, makedonská a Svazová republika Jugoslávie, poté Srbsko a Černá Hora a nakonec samostatné Srbsko a samostatná Černá Hora.

Na základě své politické, hospodářské a kulturní a orientace se Slovinsko a Charvátsko nepovažují dnes za balkánské země. Odvolávají se na četné přírodní, historické a kulturní styky s alpskou, panonsko-podunajskou a středozemní oblastí.

Tzv. balkánský model světa je vytvořen na základě protikladu vnitřního a vnějšího, blízkého a vzdáleného, uzavřeného a otevřeného, svého a cizího.²⁵ Nemohu však s Predragem Palavestrou souhlasit, že balkánskou kulturu charakterizuje pocit opuštění, nepřijatelnost, vydělenost od ostatních, odmítnutí a tragické odcizení, nostalgie a hořkost nevyléčitelné melancholie a nakonec přání být vertikálně otevřená a útěk do jiného světa. Tento model označil Ivo Andrić podle P. Palavestry jako osud světa, který žije na linii rozdělení velkých civilizací. *Protiklad moře a pevniny není pouze malebná binární opozice v balkánském modelu světa, říká Palavestra, nýbrž je to cestička, která tento model spojuje s nezaměnitelným a věčným balkánským archetypem o temném vilájetu, zaznamenaném již v antice a zachovaným v srbské lidové tradici (predanje)*²⁶.

Před patnácti lety jsme pojednali o integračních, diferenciačních a komplementárních procesech, které probíhaly v období tzv. národního obrození balkánských a dalších evropských národů.²⁷ Uvedli jsme mj., že četné kulturní, jazykově literární a ideové koncepce vznikaly jak uvnitř národního společenství, tak zejména v ideově kulturních centrech mimo kompaktní národní teritorium nebo v kulturních centrech diaspory. Balkánské slovanské i neslovanské národy měly v minulosti svá kulturní, osvětová, ideově revoluční a obchodní centra v jiných než vlastních zemích. Jejich národní literatury a kultury se v nich rozvíjely podle stejného nebo velmi podobného **kulturního modelu**, jehož podstatnou součástí byla **svoboda a nezávislost**. Národní existence totiž závisela na osvobození a vytvoření nezávislého státního útvaru. V rámci nezávislého národní-

23 HASINGER, H.: *Lebensraumfragen der Völker des europäischen Südostens*. Lebensraumfragen europäischer Völker, Bd. I, Europa, Leipzig 1941, s. 597–598.

24 *Susret ili Sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd-Noví Sad 1998, s. 533 n.

25 *Tamtéž*, s. 133.

26 *Tamtéž*, s. 133–134.

27 DOROVSKI, I.: *Studii za balkanskiot literaturni proces vo XIX i XX vek*, MANU, Skopje 1992, zvl. s. 52–116.

ho společenství by mohli jeho příslušníci svobodně myslet, literárně tvořit a rozvíjet své kulturní tradice, svobodně se vzdělávat, cestovat a obchodovat. S francouzskou, německou, italskou, anglickou a dalšími literaturami, kulturami a novými myšlenkami přicházeli intelektuálové příslušných národů do styku např. především prostřednictvím uvedených center a díky mnoha balkánským literárním, kulturním a ideovým osobnostem (např. Dositej Obradović, Rigas Ferreos, Ljuben Karavelov, Christo Botev aj.).

O **centru a periferii** a jejich střídání v různých historických obdobích jsme pojednali my a jiní literární historici a literární teoretici²⁸ v souvislosti s rozpracováním Ďurišinovy teorie o zvláštních meziliterárních a obecně kulturních společenstvích. Charakterizovali jsme např. mediteránní meziliterární a obecně kulturní společenství, meziliterární společenství balkánských nebo středoevropských literatur aj., stejně jako společenství tzv. metropolitního typu.²⁹

V tomto příspěvku bych chtěl upozornit na některá zvláštní meziliterární a obecně kulturní společenství a s nimi spojená centra a periferie, která nejsou dosud dostatečně charakterizována, ačkoli v různých historických obdobích sehrála důležitou úlohu v rozvoji evropské kultury a civilizace. Mám přitom na zřeteli, že každé z analyzovaných společenství a jejich centrum mělo odlišný charakter, lišilo se svou specifickou funkcí, tím, komu byla kultura (literatura, divadlo, lidové obřady, periodický a denní tisk, výtvarná díla atd.) určena a v jakém jazyce (v jakých jazycích), kdo byli její recipienti.

Nikdy se dějiny jednoho básnického motivu nezadržují v mezích jedné jediné národní literatury. Všechna velká témata poezie měla integrační kreativitu, která se mohla ubírat různým směrem – poznamenává rumunský vědec Tudor Vianu³⁰ v souboru studií o světové literatuře a komparatistice z roku 1960. Koncem 19. století a poté po 1. světové válce pronikl také na Balkán mj. pojem evropeizace. Psalo se o počáteční fázi i o vysoké evropeizaci a vznikl v mnoha národních literaturách (charvátské, bulharské, rumunské nebo srbské aj.) mylný, podle mého soudu nesprávný dojem a názor, že pravá evropeizace charvátské nebo bulharské literatury začíná v devadesátých letech 19. století.

Podle tohoto názoru a zavedeného pojmu westernizace (tzv. západnictví), s nímž nemohu souhlasit, snad pouze západní Evropa je stimulátorem, podněcovatelem a hybatelem pokroku společnosti a jeho kultury.³¹ V polovině sedmdesátých let 20. století se začal užívat termín westernizace. Měl platit nejen pro literaturu, nýbrž také pro různé podoby způsobu života. Přijmout myšlenky a dosažené výsledky ze Západu jako důkaz zralosti té které literatury a kultury prostě nelze. Nemáme žádný jednotný, univerzální model, podle něhož by se poměřoval každý národní literární vývoj.

Srovnávací a teoretické studium jednotlivých národních kultur na Balkáně svědčí o vnitřním sepětí jejich národní identity a evropské duchovní integrity. Slovanské

28 Viz např. sborník *Kategorie peryferii i centrum w kształtowaniu sie kultur narodowych*, Warszawa 1986, v němž jsou referáty z konference, kterou zorganizovala varšavská univerzita v roce 1985. Konference se kromě odborníků z polských univerzit zúčastnil také bulharský literární historik Kujo Kuev a makedonský lingvista, literární historik a literát Blaže Koneski.

29 ĎURIŠIN, D. a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 1–5*, Bratislava 1991–1993.

30 *Susret ili sikob civilizacija na Balkanu*, s. 120.

31 *Tamtéž*, s. 121.

literatury a kultury se i v nepříznivých historických podmínkách rozvíjely kontinuálně s dalšími evropskými literaturami a kulturami. Byly otevřeny jak proudům z východu (Přední Asie), tak také z jihu Byzanc) či západu (Itálie).

Podle našeho názoru je naopak třeba zkoumat sepětí jednotlivých balkánských literatur a kultur s německou, italskou, francouzskou, ruskou a s kteroukoli další evropskou nebo světovou kulturou. A nikoli zda se evropeizují nebo neevropeizují. Důkazem evropeizace literatury nemůže být to, nakolik si osvojila evropské literární směry, proudy nebo dokonce díla mnoha evropských tvůrčích osobností. Konceptce „vnějších“ vlivů na rozvoj národní literatury je podle mého názoru překonána, třebaže nelze zcela odmítnout působení, vliv jednoho literárního díla, autora, národní literatury na rozvoj jiného autora či jinou národní literaturu a kulturu.

Stejně jako nelze univerzálně akceptovat tezi o urychleném vývoji té které národní literatury a kultury. Termín urychlený vývoj (uskorennoje razvitije) použil Georgi Gačev, aby ilustroval, že bulharská literatura „urychleně“ doháněla evropskou literaturu období renesance, klasicismu, osvícenství, romantismu a dalších období. Jenže musí každá národní literatura „něco“ nebo někoho dohánět? A proč? A co bude startovací čarou a co cílem? Která národní literatura a kultura? Francouzská, ruská nebo německá? Nedomnívám se, že by tezi o urychleném vývoji měla prosazovat každá národní nebo evropská literární věda.

Připadá mi to totiž tak, jako by genetici, biologové či lékaři požadovali, aby řekněme členové početné rodiny byli stejně vysocí, měli stejnou váhu, stejnou povahu, podobnou barvu pleti, univerzální návyky atd. A to i přesto, že nejsou stejného stáří (obdobně jako národní literatury) a mohou žít v různých geografických a klimatických zónách.

Každý literární směr, literární období každé národní literatury a kultury tvoří v rámci evropského a světového literárního procesu tak říkajíc samostatné dítě. A ne každé dítě v rodině je stejně velké, stejně silné, stejně inteligentní, má stejné vnější rysy i stejnou povahu. Každé z nich se vyvíjí samostatně, přebírá zkušenosti starších sourozenců, napodobuje je, ale jde svou vlastní cestou, neopakuje jejich neúspěchy atd. A také nemusí nutně prodělat všechny nemoci, které prodělali jeho sourozenci. Gačevovu teorii proto podle mého soudu nelze přijmout jako směrodatnou a nezbytnou pro rozvoj tzv. méně vyvinutých národních literatur. Slovanský a ostatní evropský literární vývoj je nesouměřitelný. Proto nelze mechanicky přenášet kritéria a periodizační mezníky. *Zejména v případě jihoslovanských a východoslovanských literatur jsou evropská (jihoslovanské i východoslovanské literatury jsou ovšem také evropské! – pozn. moje id) paradigmatu nevhodná a jejich uplatnění je omezené – tvrdí Ivo Pospíšil.*³²

Sdílím Pospíšilův názor, že je třeba se vrátit k základním dílům našich slavistických předchůdců, znovu je přečíst dnešními očima, podívat se na ně pohledem dnešní reality, převzít z nich všechno pozitivní a navázat na ně. Nejednou zjistíme, jak jsou některé jejich závěry, některá jejich zjištění a konstatování aktuální. Jako např. slova Fr. Wollmana z jeho *Slovesnosti Slovanů*, která cituje I. Pospíšil, že *slovanské literatury byly bohatší než literární průměr západoevropský o vlastní hodnoty*. Proto by podle Wollmana

32 POSPÍŠIL, I.: *Střední Evropa a Slované. Problémy a osobnosti*, Brno 2006, s. 65.

na literární mapě Evropy slovanské oblasti byly by zakresleny asi týmiž anthropologickými barvami a týmiž zónami historických epoch a myšlenkových proudů. Jen snad by byl rozdíl v stupni barev a v síle pruhů. Ale kromě toho přistupovaly by mezislovanské odstíny barevné daleko složitější síť vlivů mezislovanských, zvláště v oboru látkovědy a také v typologii. Toto mezislovanské plus není způsobeno jen dědictvím byzantské kultury a ortodoxií, leč též jejich přijetím, výběrem a způsobem zpracování.³³

Balkánské národy a jejich literatury a kultury se vyvíjely ve staletích islamizace, osmanizace, grecizace, germanizace, imperializace a nyní prožívají období amerikanizace. Co je integruje, co je drží pospolu a pomáhá jim přežít a dále se rozvíjet, je jejich duchovní integrita.

U národních společenství, která jsou si jazykově a literárně blízka, jako je tomu např. u slovanských národů, docházelo často k prolínání dvou nebo několika národních literatur a kultur a ke vzniku společné tradice. Tak je tomu např. v bulharské a makedonské, ukrajinské a ruské nebo české a slovenské literatuře. V takových případech je nesnadné stanovit kulturní **centrum**. Tím spíše, že většina balkánských slovanských zemí neměla v 19. století vlastní samostatný stát. Neustále se v jazykové, myšlenkové a národnostní otázce střetávaly dostředivé a odstředivé síly. Probíhal proces vzniku a upevňování národního vědomí, vědomí vlastního jazyka a jeho užívání v každodenní komunikaci a v literární tvorbě.

Jazyková blízkost a vědomí jednoty a sounáležitosti vedla v 19. století mnohé srbské, bulharské či makedonské kulturní představitele k tomu, že považovali Rusko a Ukrajinu (nikoli tedy pouze Petrohrad, Moskvu nebo Oděsu a Lvov a další centra) za přirozené zahraniční centrum a vzor pro jejich kulturní model.

U Srbů, Bulharů, Albánců, Řeků pak např. vznikla nejdříve **zahraniční kulturní centra** a teprve později, po získání národní nebo státní samostatnosti, také **centra domácí**. Obdobně tomu bylo také později u Makedonců. Odtud pak vedl vývoj ke vzniku vlastního centra a vlastního státního útvaru. Teprve se vznikem nezávislého národního státu se stanovilo národní, kulturní, literární, politické atd. vnitřní centrum. Na příkladu Srbska, Bulharska a Turecka vidíme, že nevolily dřívější historicky významnější kulturní a politická centra (Novi Sad, Preslav, Veliko Trnovo, Cařihrad) za centrum (hlavní město) nově vzniklého státního útvaru. Byla to tzv. provinční literární a kulturní centra, podobná těm, která existovala např. na Kavkaze nebo v Persii ještě v 15.–17. století.

U některých slovanských národů (Lužičanů, Bělorusů, Slováků, Makedonců) neexistovala před vytvořením samostatného státu tradice vlastního kulturního centra. Buď proto, že se u nich začalo formovat národní vědomí později, nebo se tradice nekryla s aktuálním stavem rozvoje jazyka a s novými tendencemi.³⁴

Již před vznikem národního státu však existovala zahraniční (emigrantská) celobalkánská ideově kulturní a osvětová centra (řecká, albánská, bulharská, srbská, makedonská), která byla v 19. století v Oděse, Bukurešti, ve Vídni, Benátkách, v Budě (Budíně)

33 WOLLMAN, F.: *Slovesnost Slovanů*, Praha 1928, 233–234.

34 *Kategorii i centrum w kształtowaniu się kultur narodowych*, s. 111.

a Pešti, v Kraiově, Braile, v Ploěšti, Galatě, Jasech, v Sentendre, Moskvě, Petrohradu, v Kyjevě, Lvově, Terstu, v Lipsku, Marseille, v Soluni, Bratislavě, Ženevě aj.

Kulturní centra v balkánsko-karpatsko-východoslovanském areálu bychom mohli s určitými malými výhradami srovnat s polským kulturním polycentrismem 18. století. Převážnou většinu základních škol, gymnázií a spolků zakládaly v uvedených kulturních centrech tamní obchodní kolonie. Např. řecké lyceum v Bukurešti, které navštěvovalo mnoho budoucích balkánských literátů, osvětových pracovníků, obchodníků, ideologů a revolucionářů, patřilo v prvních desetiletích 19. století k nejlepším z osmi řeckých gymnázií, která v té době byla na Balkánském poloostrově a v Malé Asii.³⁵

Paradoxně neexistovala domácí, vnitřní (termín M. Bobrownické) centra. Domácí literární tvorba a kulturní činnost se rozvíjely na periferii. Absence vlastních národních center vedla např. v Srbsku, Charvátsku, Bulharsku či Makedonii k **regionalizaci** kulturního života v kláštorech a v menších městech (např. v Peči, Ochridu, Sremských Karlovcích, Djakovu, Osijeku aj.). *Vztah geografického a kulturního centra a periferie byl v historickém vývoji vždycky značně složitý. Jen díky vzájemnému střídání center a periferií mohla vzniknout syntéza např. kavkazské a španělské, egyptské a krétské, krétské a benátské či krétské a dubrovnické kultury* – napsal jsem před léty.³⁶ Obvykle se zeměpisná (deskriptivní) centra prolínají s kontextuálními (mentálními, normativními) centry. Na Východě ovšem například vznikala literární centra jak ve městech, tak také na královských dvorech, na nichž se scházeli literáti.

Pro uvedená a další zahraniční kulturní centra bylo příznačné, že se početná či méně početná intelektuální část příslušníků účastnila také literárně kulturního života daného města (centra) a státu, často v jazyce daného národa a v těsné spolupráci s domácími kulturními a literárními pracovníky. Vycházely např. dvojjazyčně psané deníky a periodické tisky (bulharsko-rumunské, řecko-rumunské aj.), někteří literární tvůrci byli bilingvní nebo polylingvní a svým vytvořeným dílem patří dnes k biliterárním autorům. Nástrojem literatury je jazyk. Jazyk textu, jehož funkce je nezastupitelná. Literatura žije a umírá s jazykem a s člověkem. Dokud žije a vládne člověk, žije také jazyk. Žije-li jazyk, existuje (žije) národní společenství a literatura má také šance své existence.

Nelze proto mluvit o diskontinuitě, dokud žijí tradice. A ty jsou nejpatrnější v lidové slovesné tvorbě, která nikdy nebyla přerušena. Lid nadále žil po svém, protože nepustil ani na krátkou dobu od rodného jazyka. Kontinuita byla zachována například v lidových písních, z nichž později vycházela poezie umělá.

Perská literatura se výrazně účastnila na arabském literárním vývoji. Proto mnozí vynikající tvůrci arabské literatury tzv. zlatého (prvního) ábbásovského století patří také do iránské literatury. Arabská literatura se tak dostala do jinonárodního prostředí. Ti, kteří psali arabsky, vnášeli do arabské literatury vědomě iránské prvky a prosazovali iránské zájmy. V arabské literatuře je mnoho perských autorů, kteří tvořili např. od poloviny osmého do jedenáctého století. Arabská literární díla, napsaná Iránci, tvořila pod-

35 Vyučovala se na něm starořečtina, latina, ruština, francouzština, němčina, matematika, rétorika, dějiny, metafyzika, astronomie a experimentální fyzika.

36 DOROVSKÝ, I.: *Balkán a Mediterán. Literárně teoretické a metodologické studie*, Masarykova univerzita, Brno 1997, s. 25.

statnou část jejich literární tvorby. Někteří autoři píší, že novoperská básnická tvorba navazuje na soudobou arabskou poezii, ba dokonce mluví o tom, že je to jedna literatura ve dvou jazycích. Tak silná byla údajně závislost perské tvorby na literatuře arabské. V arabské literatuře proto nacházíme sásánovské tradice. Například Arabové se učili zpěvu a hudbě od Peršanů, třebaže slovům nerozuměli. Perští básníci znali a napodobovali arabskou poezii. V 8.- 11. století se například výrazně projevil v perské básnické tvorbě vliv lidové slovesné tvorby, hodně se překládalo z perštiny do arabštiny a naopak. Četní perští básničtí tvůrci byli **bilingvní**, např. Abú-Šukúr z Balchu (nar. 915), který údajně sestavil první perský díván, dále amír Agháči z Buchary, později psali arabsky i persky mnozí básníci, historici, teologové, sběratelé přísloví, lexikografové, gramatici, právníci, filozofové aj. Na základě arabské prózy zveršoval Abú-Abdi 'lláh Džafar Rudami např. Kalíle u Dimne. Ze středoperštiny do arabštiny později přeložili známé indické Bidbajovy bajky jiní autoři. Kalíle u Dimne, která patřila k nejvzácnějším knihám jak na Východě, tak na Západě, byla známá právě pod názvem bajek o Bidbajovi. Podobnou cestou se z Indie přes středoperštinu, arabštinu a novoperštinu dostal do balkánských a dalších evropských literatur Rúdakiho příběh o králevici a sedmi vezírech, známý jako Sindbád-náme (Kniha o sedmi vezírech). Ze Středního a Předního východu, z perštiny a arabštiny se dostaly dál do Evropy fantastické a dobrodružné romány, sbírky anekdot, sborníky bajek a povídek. V 11.–13. století existovaly tzv. školy (např. ázerbájdžánská nebo isfahánská škola), v nichž znalci jazyka a poezie psali panegyrické i lyrické qasídy.

Polská literární slavistka Maria Bobrownická na příkladu litevského Vilna (Vilnius) ukázala, jak se **periferie** může během relativně krátké doby změnit ve významné centrum, pokud se v ní objeví výrazná literární, vědecká, umělecká či jiná osobnost, jak tomu bylo v prvních třech desetiletích 19. století v době rektorování Jana Świadeckého a působení Adama Mickiewicze.

Dosud se však u nás i v dalších evropských zemích přistupovalo ke studiu vzájemných kulturních styků a zahraničních kulturních center především nebo donedávna výhradně bilaterárně, např. se tradičně rozebírají bulharsko-rumunské, česko-ruské, bulharsko-řecké, slovensko-polské, bulharsko-srbské nebo česko-makedonské a četné další vzájemné vztahy.³⁷ Nemáme dosud vypracovanou metodologii výzkumu, který by měl zjistit, jaká byla kulturní (multikulturní) struktura center (měst), jaká byla jejich úloha, zda v šíření kulturních hodnot, idejí a informací plnila úkoly centra nebo prostředníka, v jakém jazyce vycházela originální nebo přeložená umělecká a vědecká díla a časopisy (řecky, latinsky, rusky, německy, turecky, arabsky aj.), jaké vědecké disciplíny se rozvíjely v daném centru (matematika, právo, historie, teologie), jaké byly v daném centru (městě) chrámy, školy a jiné instituce, jaké kulturní, divadelní, politické spolky v nich působily a jaký byl jejich program, jaké bylo národnostní složení obyvatelstva, jaká byla konkrétní spolupráce nebo vzájemná nevráživost a národnostní nesnášenlivost atd.

37 BOBROWNICKA, M.: *Literatury slowiańskie XIX wieku i problem centrum kulturnego*. In sb. *Kategorie periferii i centrum w kształtowaniu sie kultur narodowych*, Warszawa 1986, s. 113.

V dalším výkladu poukáží na několik meziliterárních a obecně kulturních společenství, která se v různých historických obdobích rozvíjela v civilizačních zónách černomořského a karpatsko-balkánského areálu. První z nich byla **na černomořském pobřeží** a v jeho týlu. Jestliže Mediterán tvořil střed světa, střed země, pak Černé moře (Euxeinos pontos) bylo jeho „zrcadlovým odrazem“. Hermeneuticky lze vyložit jak Mediterán jako centrum světa, tak Černé moře jako jeho „dvojče“, spojené „pupeční šňůrou“ Marmarským mořem a úžinami Bosporu a Dardanel. Obě centra tehdejšího světa, Mediterán i Černomoří, byla typologicky podobná nebo stejná: pohanství, nomádství, cestování, vyhnanství, výměnný obchod, vývoz uměleckých rukodělných výrobků, ozdob, výšivek, ale také informací, technologií a myšlenek, přijetí mnoha zvykoslovných cyklů, pohřebních obyčejů aj. Dva stejné chronotopy, které jsou opředeny mnoha univerzálními mýty (např. mýtus o založení města, o argonautech, erotický mýtus o vyhánění a hledání v Odyssey aj.).

Centrální masív Balkánského poloostrova začali Řekové nazývat Haimos. Existuje jedna z domněnek, že jde o název thráckého původu. Později název převzali Římané jako Haemus. Turci po ovládnutí této části Evropy začali uvedený horský masív nazývat Balkán, což je turecké synonymum pro hory vůbec. Ovšem v čase, v **chronu**, jak jsme si zvykli moderně psát, se mění nejen názvy míst v prostoru, **v topu**, nýbrž také jejich rozsah a obsah. Chronotop pak vyjadřuje sepětí času a prostoru jako podstatu každé existence. Od 19. stol. pak Balkán označoval topos pro celý poloostrov.

Zejména od 18. století vedly do Istanbulu dvě hlavní cesty: jedna přes Kavkaz, druhá přes Balkán. Na Kavkaze bojoval mladý Tolstoj, jak píše Zoran Konstantinović.³⁸ Zabránění cesty přes Kavkaz vedlo k válce Francie a Anglie proti Rusku (tzv. Krymská válka 1853–1856).

V 19. století došlo na jedné straně ke krizi osmanského timarsko-sípahíjského systému, na druhé straně ke vzniku jiného balkánského **chronotopu** – tj. ke vzniku balkánských obchodních center mimo Balkán. Do 2. poloviny 19. stol. se Vídeň stala centrem, v němž se rozvíjel obrozenský duchovní život Řeků, Srbů, Bulharů, Makedonců, Albánců a Rumunů. Balkán se chápal jako místo střetu islámu a pravoslaví. Proto vzniklo další centrum v Rusku, v němž hlavní slovo měli slavjanofilové.

Balkán chránil Evropu od nájezdů Osmanů již od dob římských *limes* až po vojenskou hranici.

Černomoří a Balkán byly spjaty s hospodářskými a kulturními středisky, jakými byly Konstantinopol (o něm ještě bude řeč), Soluň, Istanbul, Řím, Athény, Alexandrie, Pergam, Antiochie (Damašek). Levantská městská kultura měla svou vnitřní soudržnost a své vnitřní proměny. Tvořili ji lidé různého původu, řemesla a obchodu, kteří zpočátku úzkostlivě dbali na své zvyky a obyčeje, postupně se jejich kultury vzájemně prolínaly a obohacovaly. Balkán se postupně v mnoha svých ohledech stával spolu s východním Mediteránem oblastí společné kultury. Na černomořském a jadranském pobřeží vznikly a úspěšně se rozvíjely řecké kolonie Odessos (Varna), Dionysopolis (Balčík), Mesemvria (Nesebăr), Apollonia (na místě dnešního Sozopolu), Tragurion

38 *Susret ili Sukob civilizacija na Balkanu*, s. 88.

(Trogir), Epidaurus (dnešní Cavtat), Issa na ostrově Visu aj. Živé byly styky Černomoří a Balkánu také z celým východním Středomořím, které bylo jedním z center lidské civilizace aj. Působila zde mj. divadla, v chrámech a náměstích byly umísťovány, obrazy a sochy.

V Černomoří se v minulosti prolínaly skytská, sarmatská a řecká kultura a rozvinulo se několik meziliterárních a obecně kulturních společenství, jakými byla např. **krymské**, které udržovalo styky s Byzancí a později bylo závislé na Osmanské říši, **chersonské** (společenství metropolitního typu), **pontsko-severokavkazské společenství** s centrem v Trapezuntu (Trabzonu). V nich se mj. stýkala helénistická, římská a slovanská kultura a vzdělanost s persko-arabsko-tureckou kulturou. Na Balkánském poloostrově ovšem převládala vždycky byzantsko-pravoslavná kultura, v níž ovšem mají své pevné místo slovanská, řecká a románská kultura. V byzantsko-pravoslavné kultuře koexistují římsko-katolická, islámská a judaistická kultura.

* * *

Vydeme-li z Herderova tvrzení, pak *nic není tak neurčitého jako slovo kultura*. Nemám zde v úmyslu pojednat o složité otázce rozdílu mezi kulturou a civilizací. Dnes existují nejméně tři vlivné teorie: S. Huntington píše o *střetu civilizací*, Zbigniew Brzeziński chápe světovou politiku jako *šachové pole*³⁹ a Francis Fukuyama mluví o *konci dějin*. Všechny tři autory spojuje velmi blízká ideově hodnotová orientace.

V některých lexikonech a encyklopediích se pojmy kultura a civilizace uvádějí často pod jedním heslem.⁴⁰ Jiní autoři je používají jako synonymy. To podle toho, zda vycházejí z toho, že vývoj lidstva je vývojem jedné jediné univerzální civilizace (např. K. Marx nebo P. Morgan), nebo zda tu vedle sebe existují, rozvíjejí se, ovlivňují se a střetávají různé civilizace, jak se domnívá S. Huntington.⁴¹ Samuel Huntington vychází z Toynbyho,⁴² který rozdělil civilizaci na západní, pravoslavnou, islámskou, hinduistickou a dálněvýchodní civilizaci nebo společenství. Uvedené celky podle Toynbyho mohou představovat *rozumné pole k výzkumu* (intelligible field of historical investigation). Podle Huntingtona existuje japonská, čínská, islámská, západní, hinduistická a pravoslavná civilizace. Huntington však na jiném místě své knihy směřuje nebo ztožňuje víru s kulturou či civilizací a píše o katolické, protestantské, pravoslavné, čínské, hinduistické, buddhistické a židovské civilizaci. Podle něho jsou nositeli civilizace jak pravoslavní křesťané, tak třeba hinduisté nebo buddhisté. Huntington tvrdí, že se na Balkáně střetávají islámská, pravoslavná a západní (tj. římsko-katolická) civilizace. Je-li tomu tak, pak by u Slovinců a Charvátů, kteří tvrdí, že do Balkánu nepatří, nemohlo docházet k civilizačnímu střetu. Šlo by tedy především o střet pravoslaví a islámu, neboť římsko-katolická menšina v Albánii (asi 10%) a v Bosně (asi 17%) by žádné výraznější napětí patrně nevyvolávala.

39 BRZEZIŃSKI, Z.: *The Grand Chessboard, American Primacy and its Geostrategic Imperatives*, New York 1997.

40 *Encyclopedia Britannica*, sv. II, 1963, s. 831.

41 HUNTINGTON, S.: *The Clash of civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996 a četné jiné jeho práce.

42 TOJNBĚ, A.: *Istraživanje istorije*, tom I, Beograd 1970, s. 48–49 aj.

Spojením core states, tj. jádra států, které Huntington uvádí, do určité míry staví národy a státy proti sobě buď na jednu nebo na druhou stranu rozpadu civilizací. Jádra států by měla podle něj představovat **centrum**, kolem něhož se seskupuje několik z uvedených civilizací. Podle něj by např. Čína měla kolem sebe seskupovat podobné státy, Rusko by mělo být centrem pravoslavní atd. Tím ovšem tvrdí, že nemůže vzniknout jediná univerzální civilizace.

Podle jeho ironického označení *Davos kultura* pro asi jedno procento lidí na Zemi by znamenalo, že každodennost, zvykové právo, výrazněji formují život člověka, než kterékoli jiné prvky civilizace, než řekněme hmotná kultura, zeměpisný faktor, způsob výroby nebo masová kultura. Zkrátka, Huntington pochybuje, že modernizace povede ke vzniku integrované, univerzální společnosti. Nezápadní společnosti (aniž specifikuje, které) mohou si podle Huntingtona západní technologické postupy, techniku i institucionální uspořádání osvojit, ale nikdy se newesternizují. Zastává tedy názor, že jednotlivé země patří k jediné civilizaci.

Za velmi povrchní, nedostatečně doložená a vysvětlená jsou Huntingtonova tvrzení o totálním neúspěchu reformy Petra Velikého a Mustafy Kemala Atatürka. To však není tématem našeho pojednání. Vraťme se proto k Balkánu.

Zřejmě se shodneme na tom, že často velmi kontroverzně hodnocený srbský antropogeograf Jovan Cvijić byl vynikajícím znalcem dějin, jazyků, náboženství, kultury a vzájemných vztahů balkánských národních společenství. Na základě náboženské odlišnosti obyvatelstva Balkánu J. Cvijić rozdělil Balkánský poloostrov na jednotlivá *kulturní pásma* a zařadil do nich jednotlivé národní a územní celky: k patriarchálnímu kulturnímu pásmu patří podle J. Cvijiće Bosna a Hercegovina, téměř celá Černá Hora, část Albánie, téměř celé Srbsko a části Bulharska, střeoevropské pásmo pokrývalo před rokem 1912 v Srbsku města v Posáví, v Podunají a panonská města, italské kulturní pásmo tvoří jadranské přímoří a údolími řek proniká do vnitrozemí, turecké pásmo se odráží v tureckých městech a k byzantsko-aromunskému kulturnímu pásmu patří Řecko, Makedonie, části Bulharska a Albánie a srbské Pomoraví. Žádný z balkánských národů by nepatřil pouze do jednoho kulturního pásma (přirozeně kromě Maďarů, kteří nepatří k Balkánu). Každý z nich zasahuje do dvou, tří nebo do všech pěti pásem. Poznámám, že Evropa, tj. střeoevropské a západoevropské národy, přijaly kulturu balkánských národů (počínaje klasickou literaturou), jejich lidovou slovesnost apod. mnohem dříve, než si jednotlivé balkánské národy vybojovaly národní, státní a církevní nezávislost.

Na Balkáně a na pobřeží Černého moře (i v jeho týlu) se postupně navrstvilo nejméně pět kultur, některými historiky nazývané **civilizacemi**, civilizačními typy (variantami) nebo historicky vzniklou jednotou duchovního principu a hmotné kultury společnosti: Thrácká a makedonská kultura, kultura Hellady, římská, byzantská a islámská kultura.⁴³ Dosud bylo zaznamenáno více než 180 různých definic kultury a civi-

43 DIMITROV, B.: *Sedemte drevni civilizaciji v Bălgarija*, Sofija 2005.

lizace. Přitom mnozí autoři nerozlišují mezi nimi a používají je ve stejném významu. Obdobnou konfuzi dělá také Samuel Huntington.⁴⁴

Fakt ovšem je, že se pojem civilizace objevil až v 18. století a od poloviny 19. století se pojmy civilizace a kultura začaly používat v množném čísle. Tím byla odmítnuta jedna civilizace (kultura), která by snad měla být ideální. Civilizace se rovněž někdy definuje podle M. Markoviče jako společenství několika národů a států, které mají společné jazykové, náboženské, umělecké, morální, vědecko-technické a institucionální charakteristiky.⁴⁵ Mnozí známi sociologové, historici i antropologové mluví o pluralitě „velkých“ civilizací, z nichž některé už dnes zmizely, např. mesopotamská, krétská, egyptská, klasická (tj. řecko-římská), byzantská, středoamerická, andská. Jiné existují dodnes: čínská, hindská, islámská, latinsko-americká, africká.

M. Markovič je dělí také na menší civilizace, které nelze zařadit k velkým, např. japonskou, vietnamskou, korejskou, arabskou, tureckou, perskou, malajskou, slovanskou a další. Označuje je jako periferní civilizace. K nim řadí balkánské civilizace. Uvádí čtyři takové civilizace. Jsou to:

1. Současná řecká civilizace jako dědička antické a byzantské civilizace.
2. Jihoslovanská civilizace, do níž patří Srbové, Černohorci, Bulhaři a Makedonci. Spojuje je mj. jazyková blízkost, pravoslavlí, podobnost středověké kulturní tradice: v církevní architektuře, freskách, hudbě, literatuře, ozdobách aj.
3. Rumuni reprezentují románskou civilizaci na Balkáně. Jsou dědici římské nebo helénské a byzantské kultury, jsou v mnohém podobní Slovanům, jsou pravoslavní, bojovali proti Turkům a Maďarům, hodně podobností mají v lidové slovesnosti, zvycích, ve způsobu stravování atd.
4. Islámská civilizace na Balkáně. U Bosňáků v Bosně, Sandžaku, u Albánců v Albánii, Černé Hoře, jižním Srbsku, Kosovu, v západní Makedonii a severozápadním Řecku. Nespojuje je jazyk, ani etnický původ, nýbrž jedině náboženství.

Pro Nikolaje Danilevského, Oswalda Spenglera nebo Arnolda Toynbyho je civilizace základní historickou jednotkou, pro Fernanda Braudela je to souhrn kulturních rysů a jevů, v němž jsou obecné dějiny, dějiny jazyka, literatury, vědy, umění, práva, techniky, náboženství, pověr, obyčejů i kuchyňských receptů.⁴⁶ S tím ovšem, že N. Danilevskij civilizaci chápe jako kulturně historický typ, O. Spengler ji ztotožňuje s pojmem kultura a A. Toynby buduje svou historicko-filozofickou koncepci na náboženství. Každý z nich hledá *vnitřní duši dějin* (N. A. Berďajev), *vnitřní smysl historického života* v něčem jiném.

V průběhu dvou tisíciletí (13. stol. př. n. l. – 7. stol. n. l.) Thrákové bezprostředně kulturně působili nejen na dnešním bulharském území, nýbrž také např. v severní Anatolii, východní Makedonii, v jižním Rumunsku nebo v jihovýchodní Ukrajině. V roce 46 n. l. Římané udělali z Thrákie svou provincií. Tzv. zlatá kultura Thráků, kteří bohužel

44 *Susret ili Sukob civilizacija na Balkanu*, s. 513.

45 *Tamtéž*, s. 95.

46 *Tamtéž*, s. 14.

nevytvořili vlastní písemnictví, vzkvétala mezi Karpatami a Egejským, Černým a Marmarským mořem (Helespontem).

Antičtí Makedonci nevytvořili svou vlastní kulturu. Jejich nejvyšší představitelé převzali kulturu jiného národa, která tehdy ovládala celý Mediterán.

Málo si snad uvědomujeme, že římská říše v období svého největšího územního rozšíření sahala v Asii až k Eufratu, v Evropě až k Dněpru a britským ostrovům a v Africe až k začátku saharské pouště. Hlavní společné prvky římské kultury byly stejné od Sahary až ke Karpatům a od Gibraltarů až k Eufratu. Téměř stotisícová povstalecká armáda, do jejíhož čela se postavil Thrák Spartakus, zničila několik římských vojenských formací. Řím přinesl jednotný systém cest, vysoce rozvinutou urbanistickou kulturu, tzv. *limesy* (původně hranice, později valy) najdeme v Dobrudži i v Palestině, v Africe i na Dunaji. V době římské nadvlády pronikly na Balkán a k černomořskému pobřeží hudba, divadlo, literatura, umění, vzdělávací soustava.

Někteří odborníci charakterizují civilizace podle kulturně historického zakořenění, zakotvení (rus. *ukorenennost'*) a vnitřní účelovosti (*celesobraznost'*). Každý civilizační kruh má systémový charakter. Civilizace jsou vymezeny prostorem a časem. A ve svém vývoji procházejí různými etapami strukturování.

Balkán patřil k tzv. intercivilizačnímu pohraničí a takovou úlohu hrál. Proto jsou dějiny Balkánu mnohem „pestřejší“. Jejich pestrost se měnila současně s tím, jak se v průběhu posledního tisíciletí měnilo jeho civilizační postavení.

Po přijetí křesťanství se Slované ocitli na hranici dvou kulturních (civilizačních) **center** – Říma a Konstantinopole. Pro každé z nich se však nacházeli fakticky na **periferii**. **Islámská kultura** (civilizace) tu celá staletí měla převládající charakter jako státně politický faktor. Došlo ke střetu, ke konfliktu již od samého začátku. Nejméně dvě z uvedených kultur měly expanzivní povahu, v ní se angažovaly jak církevní, tak politické kruhy. Faktor etnické příbuznosti byl podle Pavla Rudjakova potlačen zcela do pozadí.⁴⁷

Východořímská říše se zrodila roku 330 rozdělením Římské říše a tím, že bylo malé thrácké přímořské městečko Byzantion prohlášeno za její hlavní město. O Byzanci mají mnozí historikové i laici různé představy. Jedni v ní vidí téměř tisícileté šíření římské kultury, jiní v ní spatřují jakousi pochybnou východní kulturu, pro třetí je to středověký řecký stát. Podle mého soudu ani jedna z nich neodpovídá zcela skutečné pravdě. Přejmenším proto, že její kulturu rozvíjely četné národy ve významných kulturních centrech, jakými byla Konstantinopol, Soluň, Svatá hora a jiná centra na území jihovýchodní Evropy, Egypta, Malé Asie a Mesopotamie. Byly to kulturně nejbohatší části říše, které se na rozdíl od Říma rozvíjely dalších jedenáct století, dokud nepodlehly náporu islámu a čtvrté křížové výpravě. Bez ohledu na to, že od 5. století byla oficiálním jazykem řečtina (předtím latina), v říši se liturgie mohla konat kromě v řečtině rovněž např. gruzinsky, arménsky, koptsky nebo staroslověnsky.

Mnohdy se v odborných pracích i v publicistice nesprávně píše o Byzantincích, byzantinismu a o místě byzantské kultury v evropské civilizaci pejorativně. Podle mého soudu je správnější a objektivnější konstatování, že Byzanc byla *jedním z nejvíce fascinu-*

47 *Tamtéž*, s. 451–458.

jících a nejvlivnějších období v dějinách lidstva (Filip Gerard), neboť jedině díky Byzanci se mohla Evropa v období humanismu a renesance seznámit s antickou kulturou.

Obsazením Konstantinopole tureckým sultánem byl sice zničen *věčný stát*, nikoli však byzantská kultura. Byzanc po Byzanci, tj. její ideově estetické modely se nadále udržely nejen u pravoslavných balkánských národů, nýbrž také ve Valašsku, Moldavsku, na Ukrajině a v Rusku. A to jedině díky ortodoxnímu křesťanství. Filozofické principy pravoslaví, které byly „naroubovány“ na helénistickou kulturu (civilizaci), spočívaly na přísných kánonech a určovaly formu, obsah a výrazové prostředky kultury. Byzantská kultura absorbovala antickou kulturu, prosazovala široký přístup k ní, pěstovala kult vzdělání a vzdělanosti. Na školách se vyučovala dialektika, rétorika, gramatika, hudba, estetika, fyzika, geometrie, aritmetika, teologie, právo a válečná strategie a taktika.

S křesťanstvím je spojena architektura, hudba, divadlo a výtvarné umění. Křesťanská liturgie je také velkolepým divadelním představením. Nejprůzračnějším dosaženým výsledkem Byzance je ikonografie. Ikona, která přináší myšlenku a nutí k rozmyšlení, zůstává základní zbraní byzantské kultury. V celé její kompozici hrají prvořadou úlohu oči zobrazeného svatého, které uskutečňují jeho styk s křesťanem a odvádějí jej do „jiného“, duchovního světa.

V duchovních centrech byzantské říše, především v Soluni (Thessaloniki), Ochridu a Preslavi, bylo vytvořeno písmo a vzniklo a rozvíjelo se staroslověnské písemnictví. Jeho tvůrci pak pokračovali v kulturní, literární a duchovní činnosti mj. také na Velké Moravě. Ve velkomoravské, preslavské a ochridské literární škole se zrodil **kód slova**. Nejmladší z apoštolů sv. Jan napsal, že *Na počátku bylo slovo a slovo bylo v Bohu a Bůh byl slovo*. Slovo bylo prostředkem styku, vzájemné komunikace, vyjadřovalo ducha doby a stav lidského myšlení.

Do 12.-13. století se šířilo křesťanství v Srbsku, na Ukrajině, v Rusku, Bělorusku, na území dnešního Rumunska. Staroslověnské literární památky, jakými byly např. Evangeliař, přeložené liturgické i originální texty aj. byly až do poloviny 15. století vzorem pro srbské, rumunské a ruské literární a duchovní pracovníky, kteří je přepisovali.

Křesťanská kultura zanechala trvalé stopy v městském prostředí, v architektuře, ve šperkařství, ve výtvarném umění, ve freskách a ikonách, v miniaturách v rukopisech.

Souběžně s tím, jak si Osmanská říše postupně od sedmdesátých let 14. století podmaňovala jednotlivé části Balkánského poloostrova a její vojska pronikala dál do zemí střední Evropy, šířila se také islámská kultura. Zároveň s tím probíhala násilná islamizace místního slovanského i neslovanského obyvatelstva, zaváděly se různé daně, především daň z krve (devširme), poskytovaly se místním řemeslníkům, kteří přijmou islám, četné úlevy a osídlovala se území islamizovanými zajatci ve válkách s Benátkami, Ruskem, Rakouskem nebo Polskem, stěhovali se sem Tataři, Čerkesové aj., kteří byli muslimové.

Jedním z výrazných prvků osmansko-turecké varianty islámské kultury na Balkáně, který se projevil v architektuře, jsou džamie (mešity). Zpočátku byly islamizovaným obyvatelstvem přeměněny na mešity křesťanské kostely. Brzy však talentovaní muslimští architekti postavili v četných balkánských městech mešity, obchodní budovy, bezisteny, mauzolea a další skutečná mistrovská díla islámské architektury. Přitom mnohá z nich byla vybudována na základech křesťanských chrámů nebo na základě jejich přebudování.

Uvedme aspoň největší křesťanský chrám všech dob, jakým je Hagia Sofia, který se později přeměnil v džamiji. Hagia Sofia (Agia Sofia) podnítila sultána Ahmeda k tomu, aby nařídil vyhledat nejvýznamnějšího osmanského architekta, který vybuduje podobnou islámskou svatyni, která by nebyla o nic menší a o nic honosnější než chrám sv. Sofie. Jako výsledek jistého druhu soupeření mezi křesťanstvím a islámem vznikla na místě bývalého hypodromu v Atmejdanu Modrá džamije.

Protože islám zakazoval výtvarně zobrazovat osoby, muslimští výtvarní umělci se soustředili na ornamentaci a dosáhli jedinečné výsledky např. ve výzdobě pažeb a rukojetí zbraní, keramických váz, rukopisů přebalů knih, rituálních nádob aj.

V souvislosti s prozaickým dílem Iva Andriće se čas od času objevuje tvrzení některých historiků, že *v temném vilájetu minulosti*, tj. v Bosně a také v dalších oblastech slovanského i neslovanského Balkánského poloostrova probíhal nikoli pouze tzv. jednosměrný proces, nýbrž působení v obou směrech. To znamená, že turecké působení na Balkáně mělo údajně také své pozitivní stránky, že turecký vliv byl příznivý pro jižní Slovany, neboť jim umožnil se seznámit s dovedností a umem arabského a perského řemesla a rukodělné výroby. Těžko můžeme akceptovat současné tendence představit Osmanskou říši jako multikulturní stát, v němž žili obyvatelé různých náboženství a jazyků a které sultán ochraňoval. Multikulturnost totiž předpokládá dobrovolné sdružování příslušníků různého etnického původu s cílem vytvořit společný demokratický stát, v němž by byli rovnoprávní. Osmani naopak potlačovali kulturu, jazyk i víru nemuslimských příslušníků. A od nich přijali v průběhu pěti století četné prvky jejich křesťanské kultury. „*Kdyby Turci zůstali v Evropě*,” řekl americký prezident D. Roosevelt pře koncem 1. světové války, „*znamenaloby to zradu civilizace*“. A podle republikánského senátora D. Lodge by „*přítomnost Turků v Evropě byla zločinem, prokletím pro její obyvatele a sousedy, pramenem nemocí a válek*“.⁴⁸

Ivo Andrić taková tvrzení ovšem označil za *logicky neudržitelná a psychologicky nesmyslná*. Tato tvrzení nejsou sice tak zcela nelogická a nesmyslná, na druhé straně však turecké působení nijak nemohlo výrazně obsahově obohatit křesťanskou kulturu, která měla své pevně stanovené zvykoslovné cykly, obyčeje a způsob života. Ba dokonce příliš neobohatila ani ty, kteří přijali islámskou víru. Důvody přijetí islámu totiž byly jiné, především ekonomické, nikoli kulturní. Jisté ovšem je, že část islamizovaného obyvatelstva v Bosně a v Rodopech se orientovala na literární díla psaná turecky, respektive persky nebo arabsky.

Duchovní hodnoty Evropy nemůžeme měřit optikou EU. Především proto, že v ní nejsou všechny země Balkánu, ani východní Evropy. Základním principem v procesu sjednocování Evropy by měla být úcta k duchovnímu dědictví.

Solidarita a tolerance různých kultur a náboženství jsou dnes nezbytností. Bosna a Makedonie svým demografickým složením jsou jasným dokladem multietnického a multikulturního Balkánu. V nich se střetával Východ a Západ. V nich jsou patrné výrazné stopy západoevropské kultury: v protikladu pojetí života a světa, v idejích, způsobu myšlení, v názorech a pohledech na soužití, v protikladu ducha Západu a Východu.

48 *Tamtéž*, s. 531.

Dějiny jsou nejen minulost, nýbrž také přítomnost a budoucnost. Podle sv. Augustina dokonce neexistuje ani minulost, přítomnost nebo budoucnost, nýbrž tři časy: přítomný čas v minulosti, přítomný čas v přítomnosti a přítomný čas v budoucnosti. To je podle našeho názoru ten náš dnešní pohled na dějiny a na vize budoucího vývoje.

* * *

Z Černomoří šířili Řekové zpočátku tradici klasického vzdělání. Rovněž tudy pronikala nejen byzantská, nýbrž také arabsko-islámská literatura, kultura a umění na východ, na západ, na sever i na jih, např. do Gruzie, do Palerma, do *matky ruských měst* Kyjeva, do Kazaně, Bachčisaraje a na ostrovy v Egejském a Středozemním moři (Chios, Samos, Kos, Lesbos, Rhodos aj.). Noví řečtí osadníci přinášeli do nově osídlených území svou vlastní kulturu, ale zároveň řecká kultura přijímala mnohé orientální umělecké filozofické prvky a vědecké výsledky.

Staletí mezi léty 332 (podmanění Alexandrem) až 30 př. n. l. a staletí mezi rokem 30 př. n. l. a rokem 634 (dobyetí Araby) jsou v dějinách Egypta považována za období řecko-helénistické a římské kultury.

V 10. století, kdy např. docházelo k hromadnému přestupu Turků k islámu, udržoval Kyjev trvalé politické styky s Byzancí. A v 15. a 16. století se Kyjev stal prostředníkem obchodních i kulturních styků mezi Moskvou, Litvou, Polskem, krymským chanátem a Osmanskou říší.

Při sledování rozvoje kultury (a civilizace) je nezbytné určit, vymezit hlavní proud a na druhé straně působení doprovodných, dílčích, paralelních faktorů. Obdobně jako o Balkánu, také o Ukrajině se píše jako o kontaktní zóně, o hranici dvou kultur a civilizací, o místě styku, kontaktu několika kultur a náboženství (např. se zdůrazňuje kompaktně osídlené západní území ukrajinskými katolíky, ohnisko islámu na Krymu, kde žije krymsko-tatarské obyvatelstvo) i kulturních systémů. Třebaže Ukrajina jako celek tvoří součást byzantsko-pravoslavného a rusko-pravoslavného kruhu, měli bychom brát v úvahu existenci Maďarů v Zakarpatí, Rumunů v Bukovině, Řeků v Poazoví, Bulharů v Oděse a okolí, Židů na mnoha místech území atd.

V bezprostředním i geograficky vzdálenějším týlu Černomoří a na Balkáně se rozvíjely vzájemné náboženské, kulturní, obchodní i politické styky, které mívaly náhodnou, krátkodobou nebo dlouhodobější povahu. Styky se navazovaly a probíhaly buď nenásilně, nebo vojenskou invazí. Černomoří tvořilo určitou **kontaktní zónu**, spojovalo orientální obchod, odlišné tradice a kulturu i mentalitu jak s Balkánem, který rovněž tvořil další **kontaktní zónu**, tak také s východoslovanským kulturním prostředím a s Uhrami. Srbsko, které si zachovalo svůj sociokulturní kontext, se stalo v tomto případě jádrem kontaktní zóny mezi Východem a Západem. Četné genetické a vývojové souvislosti některých kulturních a literárních projevů ukazují na frapantní společné a některé zvláštní rysy např. v lidové slovesnosti, ve zvykoslovných cyklech, v písních a melosu, v ikonách a freskách, v architektuře, způsobu života apod.

Tradice lidové slovesné tvorby, které stály v základu turecké literatury, udržovali ústní lidoví básníci *ozani*, stejně jako na Balkáně *guslaři*, na Ukrajině *kobzaři* a arménští a gruzínští lidoví pěvci. Tureckou lidovou hudbu, která je značně příbuzná např. s turkestánskou hudbou, charakterizuje tzv. pentatonika, pestrost modů (25 základ-

ních a asi 60 odvozených) a zvláště pak komplikovaná rytmička. Všechny uvedené prvky a zvláštnosti výrazně ovlivnily lidovou hudbu jednotlivých balkánských slovanských a neslovanských národů. Více jinde v Evropě než na Balkáně bývala až do začátku 19. století populární janičářská (vojenská) hudba, která ovlivnila vojenskou hudbu evropských zemí, podněcovala k tomu, aby se skládalo *alla turca* (L. van Beethoven, W. A. Mozart aj.).

Zajímavý je fetiš obsahu proti formě v novoperské a turecké lyrice a čtyřverší v turecké lidové poezii, tzv. *mane*. V nich se často poselství dosahuje požehnáním nebo prokletím. Stejný nebo podobný model modliteb-požehnání i proklínání přešel se všemi magickými formulami (s kladným nebo záporným výsledkem), s bohatstvím ustálených metafor a epitet také do lidových písní a do lidových kouzelných pohádek a povídek balkánských slovanských i neslovanských národů. A odtud (ale rovněž jinými cestami) také do lidové slovesné tvorby mnoha dalších evropských národů (např. pohádka o Zlatovlásce). Ze sedmi, deseti nebo i patnácti a více distich (novopersky bajt) se skládá nejčastěji panegyrická nebo satirická báseň, zvaná *qasida*, která je čistě arabského původu. Několikasetleté soužití perské a arabské literatury, jednota obou literatur, vedlo k tomu, že novoperská básnická tvorba je výsledkem persko-arabské kultury a že nelze jednu nebo druhou z uvedených literatur studovat izolovaně.

Podle některých literárních historiků vznikly v perské, provensálské a starofrancouzské literatuře typologicky stejné nebo podobné tenzony (munázare) proto, že byly podobné podmínky vzniku nebo že existovala jednotnost podstaty středověkých literatur. Ovšem také orientální inspirace, především perské podněty a vlivy, na středověké evropské literatury jsou nepopíratelné. Bogomilové (manichejci, podle babylonsko-iránského theosofa Máního, 216–276) na jihu Francie zpracovávali látky perského původu. Perské ságy se odrazily v látkách artušovských. Manichejci zpracovali např. buddhistickou *legendu o Bodhisattvovi*, která se přes Írán, Syrii a arabské země dostala do Evropy v podobě *legendy o Barlaamovi a Josafatovi*.

Obdobně bych mohl uvádět totožnosti nebo shody u hudebních nástrojů, lidových krojů, uměleckých předmětů aj. Turecké umění, které bylo příbuzné s uměním iránským a jehož začátky se kladou do 11.–13. století, převládalo nejen na rozsáhlém teritoriu mezi Indií a Egyptem, ale také v Anadolii (centrum Konya). Charakterizoval je mj. hlavní zvláštní typ mešit, madras a věžovitých hrobek (turbe), stavba karavanserailů, vysoká úroveň kamenářské výzdoby a dřevorezby, výroba koberců různých abstraktních vzorů, bouřlivý rozvoj užitkové keramiky, malba miniatur, zvláště ilustrace kronik, handžary, jatagany a další zbraně a intarzované přílby vykládané zlatem aj. Uvedené a četné další prvky pronikaly do umění osmanskými vojsky obsazených území od Perského zálivu po Vídeň.

Zvláštní meziliterární a obecně kulturní společenství metropolitního typu tvořilo a tvoří **centrum Konstantinopolis** (Konstantinopol), hlavní město byzantské říše, které svým národnostním složením, jazykovou rozmanitostí, svými kulturními tradicemi, geografickou polohou, historickými památkami, časovou délkou apod. bylo právem považováno za **oikumenické (světové)**. V Konstantinopoli se stýkají tři moře: Černé, Marmarské a Egejské. Přitom Černé moře (Euxeinos pontos=Pohostinné moře)

je odtud vzdáleno slabou hodinku. Můžete sedět v kavárně a jedním směrem hledět na Evropu a opačným směrem na Malou Asii.

Konstantinopolis (od roku 1453 Istanbul = z řeckého *Is tin poli* = ve městě, a ještě později Cařihrad, Stambul, Stambol) byla (a dosud je) národnostně velmi pestrá. Svou kulturu zde rozvíjeli Řekové, Židé, Arméni, obyvatelé Syrie, Arabové, Egypťané, Slované, Gruzínci, Italové, Francouzi, Španělé, Turci aj. Metropole na Bosporu byla a je centrem Slavia Orthodoxa, sídlem patriarchátu a městem významných uměleckých a architektonických památek. Vzkvétalo tu, stejně jako např. v Alexandrii nebo v Antiochii, starokřesťanské umění. Konstantinopol jako zvláštní meziliterární a obecně kulturní společenství metropolitního typu ovlivnilo kulturu např. na Kavkaze, na Balkánském poloostrově i v námi již uvedeném staroruském a ukrajinském Kyjevě. Po pádu Konstantinopole a zániku celé byzantské říše roku 1453 nastaly značné změny ve vztahu centrum-periferie. Cařihrad si dodnes udržel proslulost kulturního centra, jakési křižovatky či spojnice *mezi Východem a Západem*. Odtud se šířil do různých míst Balkánu, hlavně do Bosny, islám a arabsko-persko-turecká kultura.

Paříž, která měla v minulosti např. pro polskou literaturu a kulturu mimořádný význam, plnila **úlohu celoevropského kulturního centra**. „Mekkami Slovanstva“ byly označovány Moskva a Petrohrad, zatímco Athény, Ioannina nebo Athos byly v 19. století centry řecké a balkánské vzdělanosti. Vídeň byla nejen centrem habsburské monarchie a zahraničním kulturním centrem Čechů, nýbrž v uplynulých dvou stoletích také balkánským literárním, vydavatelským a vědeckým centrem.⁴⁹

* * *

Mluvíme-li o areálovém studiu jazyka, literatury, lidové slovesnosti i kultury obecně, pak se nabízí **areál Karpat a Balkánu**. Spojuje jej povodí Dunaje přinejmenším od Nového Sadu až k ústí v rumunské Konstanți. Dunaj spojoval jižní Slované jak s Rumuny, Moldavany, tak také s Ukrajinci, Řeky a Albánci. A také s Budapeští a Vídní.

V Karpatech a na Balkáně vznikala také literární a obecně kulturní centra a periferie. A to: 1. v rámci zvláštních meziliterárních společenství, o nichž jsme již před mnoha lety psali, 2. mimo vlastní jazykové a národnostní území, 3. po vzniku národnostně, politicky a jazykově samostatného státu. Balkán je ze tří stran obklopen mořem: Egejským, Středozemním, Iónským, Jadranským a také Černým mořem. Je v tzv. thalattokracii. A má nesporně tranzitivní charakter. Tudy procházela mj. mediteránní kultura do ostatní Evropy.

Ke studiu zahraničních literárních a obecně kulturních center lze přistupovat buď v rámci meziliterárních společenství nebo v rámci daného areálu. K takovým areálům patří z hlediska jazykového a etnogenetického (slovanských i neslovanských národů) jednak Karpaty, **karpatsko-balkánský areál**, jednak již uvedený **areál pontský** neboli areál černomořského pobřeží. V rámci uvedených areálů působila četná kulturní centra, rozvíjela se zvláštní meziliterární a obecně kulturní společenství. Je proto třeba je

49 Např. DOROVSKÝ, I.: *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků*, Masarykova univerzita, Brno 1973, sborník *Iz vzaimootnošenijata na balkanskite narodi*, BAN, Sofija 1966 a četné další práce o vzájemných kulturních stycích.

zkoumat interdisciplinárně, tj. přinejmenším etnograficko-folkloristicky, archeologicky, antropologicky, lingvisticky a kulturně historicky.⁵⁰ Jedině interdisciplinárně lze dospět k všestrannému studiu karpatského kulturně lingvistického areálu a obecně kulturních společenství v tomto areálu. Jazykové a kulturní společenství karpatského areálu nestojí proti sobě izolovaně, nejsou uzavřena, nýbrž byla spjata se sousedními, ba i značně vzdálenými (např. s kašubskou oblastí) kulturními zónami. Značně intenzivní a všestranné styky měly Karpaty již od 5.–6. století našeho letopočtu s Balkánem, což lze doložit tzv. **jihoslavismy**, jež se zachovaly např. u východních Rumunů a Maďarů.

Součástí slovanské jazykovědy je nesporně karpatská jazykověda, která, jak již poukázal ruský lingvista Sergej Borisovič Bernštejn,⁵¹ zkoumá v karpatské zóně např. shody a rozdíly mezi polskými a slovenskými nářečními, dále prvky v ukrajinských, polských, slovenských, moldavských, rumunských a maďarských nářečích, která mají v rámci karpatského jazykového kontinua četné zvláštní rysy a jež se liší od diferenčních znaků daných jazyků. Přitom jednota slovanských nářečí v karpatské zóně má své kořeny v praslovanském období. Jsou to tzv. **karpatismy**. Karpaty totiž byly později jižní periferií praslovanštiny.⁵² Karpatská nářečí všech zde užívaných jazyků obsahují mnoho dokladů jihoslovanského původu. S. B. Bernštejn klade karpatský jazykový areál do posledních století praslovanského období.

Podle mého soudu bychom mohli ke stejnému období klást rovněž počátky vzniku karpatského obecně kulturního areálu. V Karpatech probíhala valašská kolonizace, do Karpat se útekem z Balkánu před osmanským nebezpečím uchýlily desítky tisíc příslušníků slovanského i neslovanského původu. Také proto je mj. většina karpatismů etymologicky slovanská, kromě toho jsou rovněž karpatismy etymologicky řeckého, albánského, turkického, románského a dokonce v menší míře také maďarského původu. Bez údajů z jihoslovanských jazyků, řečtiny a albánštiny by bylo nesnadné určit územní rozložení a podat sémantickou charakteristiku karpatismů, kterou najdeme např. v kolektivním díle *Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas*.⁵³

V karpatsko-podunajském areálu se v minulosti (zejména v 18. a 19. století) hledala v souladu s tzv. karpatskou teorií⁵⁴ pravlast Slovanů, o ní zpívali gušlaři i vypra-

50 V roce 1959 byla založena Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech (MKK), která byla později rozšířena o studium lidové kultury na Balkáně (MKKB). Prvním vědeckým sekretářem byl mezinárodně uznávaný etnograf Václav FROLEC (1934–1992), profesor Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Komise měla polskou, československou, jugoslávskou, maďarskou, rumunskou, bulharskou a sovětskou sekci. Ji sestavené mezinárodní autorské kolektivy zpracovaly v samostatných syntézách rusky psané (s obšírným resumé v jednom ze světových jazyků) monografie o pastevectví, lidové architektuře, folkloru, lidových písních a lidových hudebních nástrojích v Karpatech a na Balkáně, dále bibliografii srovnávacího studia zemědělství a dopravy v karpatsko-balkánské oblasti, prosazovala spolupráci jazykovědců, folkloristů a etnografů aj. Viz též BOČKOVÁ, H.: *Východní cesta mediteránních inovací středoevropské lidové architektury*. In: Česká etnologie, Praha 2000, s. 83–104.

51 BERNŠTEJN, S. B.: *O nekotorych itogach i perspektivach lingvističeskich issledovanij karpato-dunajskogo regiona*. In: Carpatobalkanica, XIV – 1/2, Bratislava 1985, s. 79–89.

52 LAMPRECHT, A.: *Praslovanština*, Masarykova univerzita, Brno 1987,

53 *Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas 1–3*, Moskva 1981, 1987, 1988.

54 Teorie o karpatské pravlasti Slovanů je v rozporu s výsledky karpatské jazykovědy a srovnávací lexikologie slovanských jazyků.

věci bylin a pěvci lidových písní. Patrně již od 3. století našeho letopočtu docházelo k intenzivnějšímu osídlování jižních oblastí Karpat, kde se Slované střetávali s Kelty, Ilyry a thrácko-dáckými kmeny. Připomeňme pouze divergentní a konvergentní procesy, které probíhaly a jež vedly ke vzniku praslovanských dialektů a západoslovanské, východoslovanské a jihoslovanské jazykové skupiny, na jejichž základě se pak formovaly samostatné slovanské jazyky. Podle našeho názoru si uvedená meziliterární a obecně kulturní společenství zaslouží důkladnější studium, které by mělo vést k odhalení mnoha orientálně-evropských geografických, literárních, výtvarných, lidově slovesných, obecně kulturních a četných dalších souvislostí.